

PERKŪNO IR VELNIO NESANTAİKOS PRIEŽASTIS

Nijolė LAURINKIENĖ

Lietuvių sakmės vaizduoja Perkūną ir velnią kaip amžinus priešus. Aiškinama, kad jų nesutarimo priežastis yra velnio vagystė. Šis motyvas žinomas ne tik lietuvių tautosakoje. Jis atsispindi daugelio mums artimų tautų mitologijose. Todėl pirmiausia pravartu būtų apžvelgti, kaip išplėtota ši tema kitose tradicijose.

Senovės indų mitologijoje Indro priešininkai Vritras ir Valas laiko pagrobę žmogaus egzistencijai būtinas gėrybes: vandenį bei gyvulius (Vritras užtvėrė upes, Valas paslėpė uoloje karves. Žr. Rigvedą I 32, III 31).¹ Dėl šių gėrybių kovoja dievas Indras ir, nugalėjęs demonus, atgauna jas – išlaisvina galvijus, o upėms sugražina jų tėkmę.

Germanų mitologijoje taip pat figūruoja griaustinio dievo priešininko vagystės motyvas. Vagystės objektas čia yra griaustinio dievo Toro kūjis. Jį pavagia milžinas Triumas. Atgauti kūjį Torui padeda jo pagalbininkas Loki. Pirmiausia Loki nukeliauja pas Triumą, kad įsitikintų, ar tikrai šis milžinas pavogė kūjį. Triumas prisipažįsta, kad iš tiesų jis pavogė kūjį ir paslėpė giliai žemėje po aštuoniais sluoksniais (plg. su lietuvių tikėjimais, kuriuose aiškinama, kad Perkūno kulka ar kirvelis įlenda devynis stuomenis ar septynis sieksnius į žemę).² Milžinas sutinka grąžinti kūjį tik tuo atveju, jei jam atiduotų į žmonas deivę Freją. Dievai sumano apgaule. Toras, apsirengęs nuotakos rūbais, atvyksta į milžinų šalį. Svečiai garbingai priimami, vaišinami. Triumas liepia atnešti kūjį ir padeda jį tariamai nuotakai ant kelių, kad juo būtų pašventinta santuoka. Toras nudžiugęs griebia kūjį ir pirmiausia nužudo Triumą, o po to sunaikina ir kitus milžinus.

Šis Toro kūjo vagystės siužetas yra detalai išdėstytas „Senojoje Edoje“ (brymskviða).³ Paraleliu šiam germanų epui randama estų pasakose. O. Looritsas yra parengęs studiją „Pasaka apie pavogtą griaustinio instrumentą pas estus.“⁴ Joje paskelbta 16 pasakos variantų. Vienas jų čia bus atpašakotas.

Velniai bijojo griaustinio todėl, kad audros žaibas juos suplėšo į gabalus. Velniai sumanė iš Senojo Tėvo pavogti griaudimo – muzikos instrumentą (*müristemise pill*). Kartą Senasis Tėvas, pavargęs nuo griaudimo, ilsėjosi, pasidėjęs *pill* po galva. Velnias nutykojo ir pavogė *pill*. Senasis Tėvas negalėjo nieko be *pill* daryti. Jis įgijo žmogaus pavidalą ir pradėjo žvejoti. Tuo metu velnias kėlė vestuves ir išsiuntė sūnų vestuvėms parūpinti žuvies. Sūnus, atėjęs prie vandens telkinio, pamatė tinkle žuvis ir bandė jas pavogti, bet pats pateko į tinklą. Kai Senasis Tėvas išvydo velnio sūnų tinkle, nenorėjo jo paleisti. Velnio sūnus prašė: „Paleisk mane, aš pakviesiu tave į vestuves.“ Senasis Tėvas išpildė velnio prašymą ir pats vėliau iš tiesų atvyko į vestuves. Ten jis paprašė pažiūrėti *pill*. Mat nė vienas velnias nemokėjo jo pūsti. Kai Senasis Tėvas atgavo *pill*, ėmė taip pūsti, kad visi velniai, dalyvavę vestuvėse, buvo sudraskyti į gabalus.⁵

Germanų ir estų variantai kai kuo panašūs. Jų mituose

pagrobimo objektas yra ne vanduo ar gyvuliai, kaip senovės indų mitologijoje, o griaustinio dievo atributas – nepaprastas kūjis ar griaudimo instrumentas. Beje, kai kuriuose estų pasakos variantuose pažymima, kad žemę kankina sausra,⁶ o pabaigoje pasakojama, kad lietus atgaivina išdžiūvusią žemę.⁷ Tik atgavus Senajam Tėvui griaudimo instrumentą, iš dangaus pasipila lietaus lašai. Vadinasi, šis griaudimo įrankis nulemia ne tik griausmą, bet ir lietu.

Lietuvių sakmės ir pasakos, kuriose atsispindi nagrinėjama tema, lyginant su aptartais mitais, yra dvejopo pobūdžio. Esama motyvų, kurie labiau primena senovės indų mitus, ir esama tokių tekstų, kurie artimesni germanų ir estų mitams.

Lietuvių velnias kai kuriais požūriais primena senovės indų Valą. Velnias, kaip ir Valas, glaudžiai susijęs su gyvuliais. M. Gimbutienė mano, kad velnias yra galvijų (bei – požemio, mirties, vaisingumo) dievas.⁸ Velnio ryšį su gyvuliais įtikinamai, pagrįsdamas daugybe tautosakos faktų, įrodė N. Vėlius. Remdamasis pasakomis (AT 1000–1029) jis teigia, kad velniui priklauso ištisos gyvulių bandos. Kaip liudija sakmės, velnias yra sukūręs gyvulius ir pats gali įgyti gyvulio pavidalą.⁹

Lietuvių tautosakoje yra pasakų, kuriose ne tik atsiskleidžia velnio ryšys su gyvuliais, bet ir velnio – gyvulių sąsąja su Perkūnu. Tiesa, šiose pasakose nieko nekalbama apie vagystę. Gyvuliai tarsi savaime priklauso velniui. Viena tokių pasakų – apie batuoatą katiną (AT 545 B). V. Ivanovas ir V. Toporovas jau buvo pastebėję šios pasakos baltarusiškuose tekstuose griaustinio dievo priešininko – gyvatės ryšį su gyvuliais.¹⁰

Lietuvių pasakoje (LMD I 292 /3/) kalbama apie tai, kad katinas suranda šešis velnių dvarus, kuriuose buvo gyvulių. Viename dvare buvo sukrauta trys kūgiai šiaudų. Katinas liepia velniams sulįsti į tuos šiaudus, nes atvažiuos septyni perkūnai ir juos nutrenks. Kitame pasakos variante (LTR 1100 /162/) sakoma, kad lapė, atėjusi į tėvo dvarą, randa ten besiganančius gyvulius. Piemenų klausia, kieno tie gyvuliai. Tie atsako: „Liucipieriaus.“ Lapė prašo jų sakyti, kad gyvulių banda yra ne Liucipieriaus, o Jono Lapausko. Kitaip svotija juos visus iššaudys. Svotija pravažiuoja pro velnio gyvulius, o paskui pro jo sodus. Galiausiai pravažiuoja vartus, o čia mato – velnias tupi medyje. Ėmė šaudyti į velnią, šis nusmigo į peklą. Tada į dvarą įvažiavo karalius ir džiaugėsi.

Pirmojoje pasakoje minimi velnių dvarai, kuriuose yra gyvulių, ir pasakojama taip pat apie perkūnus, kurie atvažiuos ir nutrenks velnius. Antrojoje pasakoje kalbama apie velniui priklausančius gyvulius. Tačiau apie Perkūną neužsimenama. Velnią nušauna „svotija“. Nors čia griaustinio dievas ir nefigūruoja, dėmesio verta pasakoje atsiskleidžianti velnio sąsąja su gyvuliais.

Perkūnas minimas ir dar viename variante (LTR 1921 /1/). Pasakojama apie tai, kad lapė randa piemenis, ganančius daugybę kiaulių. Lapė prigrasina piemenis, kad sakytų – kiaulės esančios pono Lapatinsko, nes kitaip juos trenksiąs Perkūnas. Piemenys iš baimės taip ir pasakė vestuvininkams. Vėliau lapė

sutiko karvių avių, arklų bandas ir liepė sakyti, kad tai pono Lapatinsko gyvuliai. Pribėgusi gražų velnių dvarą, lapė išvarė iš ten velnius, sakydama, kad atvažiuoja kunigai. Visi velniai pabėgo, tik vienas liko įsilipęs į ąžuolą. Lapė liepė šauti vestuviniams į ąžuolą. Nelikus dvare velnių, svečiai suėjo į dvarą.

Šioje pasakoje nepasakoma, kad gyvuliai priklauso velniui, tačiau, kaip ir pirmajame nagrinėtame tekste, čia minimas velnių dvaras ir Perkūnas. Anksčiau aptartuose variantuose velnių dvaras siejamas su gyvuliais. Galima manyti, kad ir čia gyvuliai veikiausiai priklausė velniui.

Vienoje pasakoje minimi trigalvio pono galvijai:

„Važiuoja šliūban. Važiuoja su vaiku.

– Kieno šitie galvijai?

– Trigalvio pono.

– Sakyk, kad Ivono Palezovičiaus, bo jus užmuš.

– Kieno čia darbininkai?

Stovi ponas prie tilto.

– Lįsk stuobrin, atvažiuoja karalius su vaiku.

Trigalvis ponas įlindo stuobrin.

– Dabar šaukit visi tan stuobrin.“

(LTR 979 /88/).

Trigalvis ponas šiame variante, be abejo, yra velnias. Tam trigalviui velniui priklauso gyvuliai. Kaip ir būdinga velniui, trigalvis ponas lenda stuobrin, ir jį, tūnantį tame stuobryje, nušauna.

Taigi iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad velniui priklauso gyvuliai ir kad tą velnią persekioja Perkūnas. Tai asocijuojasi su Vedų mitu apie galvijus slepiantį Valą, su kuriuo kovoja griaustinio dievas Indras.

Perkūnas gali būti apvagiamas ir tikrąja žodžio prasme, panašiai kaip germanų mitologijoje Toras. Velnias pavagia iš Perkūno kokį nors įrankį – peilį, kirvį, akmenį, pypkę. Tiesa, dauguma tai vaizduojančių sakmių yra glaustos, neišplėtoto siužeto. Kai kurios iš jų atrodo esančios gana vėlyvos.

Dviejose saktmėse (LTR 763 /613, LTR 763 /59/) pasakojama apie tai, kad kadaise Perkūnas gyvena danguje su Dievu. Kartą Dievas susipyko su Perkūnu ir išmetė jį iš dangaus. Perkūnas, palikdamas dangų, pasiėmė ežį, dviratį, peilį ir kirvį (LTR 763 /61/) arba – kirvį, peilį ir dviratį (LTR 763 /59/). Velnias pavogė iš Perkūno peilį. Antroji saktmė baigiama taip: „Už tai Perkūnas ant velnio labai supyko ir dabar kur tik pamato velnią, tuojaus jis meta kirvį, bet kirvis į velnią nepataiko ir užmuša žmogų ar gyvulį, prie kurio velnias sėdėjo“ (LTR 763 /59/).

Archaiskais motyvais čia gali būti laikoma velnio vagystė (pagrobimas iš Perkūno jo instrumento) bei antrosios saktmės pabaiga – apie tai, kad Perkūnas, tik velnią pamatęs, meta į jį kirvį. Šiaipjau Perkūno ištrėmimas iš dangaus, kaip teisingai teigia J. Balys, primena legendą apie nupuolusius angelus ir Liucipierių.¹¹

Saktmėje apie Perkūną ir jo brolių (LTR 763 /63/) pasakojama, kaip jie, vienas vienoje upės pusėje, kitas – kitoje, kirto malkas. Juodu turėjo tik vieną kirvį ir vienas kitam jį permesdavo per upę. Tai pamatęs velnias atbėgo ir pagriebė kirvį. Pabaigoje daroma būdinga etiologinei sakmei išvada: „Užtat Perkūnas ir dabar pyksta ant velnio“. Ši saktmė primena padavimą apie vienas kitam mėtančius kirvį du milžinus (KbPK 18). Padavimas yra autentiškesnis už saktmę, tai rodo

jo užrašymų skaičius: užfiksuota 18 padavimo variantų, o saktmės žinomas tik vienas variantas.

Kaip minėta, velnias gali pavogti iš Perkūno ir akmenį. „Perkūnas turėjęs daug akmenų krūvoje ir velnias pavogis vienu akmenį. ...Perkūnas sužinojė, kad pavogė ja vienu akmenį, ašpyka ir dabar muša, kur tik pamata“ (LTR 1032/143/). Turint galvoje H. Reichelto iškeltą hipotezę apie tai, kad indoeuropiečių tautos galėjo įsivaizduoti dangų kaip akmeninį (tą visų pirma liudijanti Veda ir Avesta), atrodytų pagrįsta, kad velnias pavagia iš Perkūno vieną iš jo aplinkos daiktų.¹² Reikia taip pat priminti įsivaizdavimą, kad griaudimas – tai akmenų ritinimas žemyn (LTR 763 /15c/), kad Dievas su ratais bruku važiuoja (LTR 1001 /483/), kad Šyvis danguje važiuoja su akmenimis (LTR 1001 /485/). Tad akmeninio dangaus vaizdinį (arba kad danguje yra akmenų) galėjo turėti ir lietuviai. Vis dėlto garantuoti, pasiremiant tik pavieniais variantais, kad akmens pavogimo motyvas yra tikrai senas, būtų neatsargu. Galima tik svarstyti apie tokią galimybę.

Tad lietuvių Perkūnas kai kuriais tautosakos tekstais, kuriuose atsispindi velnio ryšys su gyvuliais, siejasi su senovės indų mitologija. Tačiau šalia šio motyvo yra ir kitas – artimesnis germanų ir estų mitams, vaizduojantiems, kad iš griaustinio dievo pavagiamas jo įrankis. Kuris motyvas senesnis, sunku pasakyti. Indoeuropiečių kilmės tautose žinomas ir vienas, ir kitas. Kyla klausimas, ar indoeuropiečių mitologijoje vienu metu egzistavo šie abu mitai. Remiantis tuo, kad griaustinio dievo instrumento vagystės motyvas paplitęs germanų epe ir neaptinkamas Vedose, galima būtų manyti, kad veikiausiai šis motyvas atsirado kiek vėliau, jau skaidantis ar suskilus indoeuropiečių prokalbei. Lietuvių tautosaka išsaugojo abu mito varijavimo ar jo raidos etapus.

NUORODOS:

1. Rigveda. – M., 1989. – Rusų k.
2. Tautosakos darbai. – K., 1937. – T. 3. – P. 182.
3. Staršaja Eda. – M. – L., 1963. – Rusų k.
4. Loooris O. Das Märchen vom gestohlenem Donnerinstrument bei den Esten // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1930 (Tartu). – 1932. – P. 47–121.
5. Ten pat. – P. 77.
6. Ten pat. – P. 77, 79, 84.
7. Ten pat. – P. 50.
8. Gimbutienė M. Velnio istorija // Metmenys. – 1970. – Nr. 20. – P. 146.
9. Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. – V., 1987. – P. 81–89.
10. Ivanov V.V., Toporov V.N. Issledovanija v oblasti slavianskikh drevnostej. – M., 1974. – P. 38–39. – Rusų k.
11. Tautosakos darbai. – K., 1939. – T. 6. – P. 36.
12. Reichelt H. Der steinerne Himmel // Indogermanische Forschungen. – 1913. – T. 32.

SANTRUMPOS:

- AT – The Types of the Folktales. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No 3) // Translated and enlarged by S. Thompson. // FF Communications (Helsinki), 1961. – N. 184.
- KbPK – Kerbelytė B. Lietuvių liaudies padavimų katalogas. – V., 1973.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.